

आधुनिकसंस्कृतशिक्षायां प्राच्यशिक्षागुणानां प्रतिष्ठापनाय निर्देशनपरामर्शयो : आवश्यकता

डॉ. दिनेश कुमार यादव

सहायकाचार्य(सं.शि.)

शिक्षाशास्त्र विभाग

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, जयपुर परिसर

शोधालेखसार— महान् आयासः विधेयः भवेत् नीतिनिर्धारकैः शास्त्राध्यापकैः विद्वद्भिश्च। तथापि यदि आधुनिकधारायाः छात्राणां निर्देशनम् एतदर्थं सुष्ठुरूपेण न क्रियते तेभ्यः एतद्विषये परामर्शाश्च न दीयन्ते चेत् अवश्यमेव आधुनिकसंस्कृतशिक्षायां परम्परागतशिक्षायाः गुणानां प्रवेशः भवितुं शक्येत। अतः आधुनिकसंस्कृतशिक्षायां निर्देशनस्य परामर्शाणां च महद्योगदानं विद्यते।

मुख्य शब्दः — महान्, आयासः, विधेयः, संशयः, महनीयः, रमणीयः, कालः।

“एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।

स्वं—स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।” इति।।

ज्ञानविज्ञानस्य पुरोगामिन्याः संस्कृतभाषायाः तस्मिन् अन्तर्भूतानां च शास्त्राणां शिक्षणस्य परम्परा क्रिस्तसप्तदशशतकं यावत् अनवरतं प्रवहमाना सति सर्वलोकं स्वपवित्रज्ञानधारया आप्लावयति स्म। भारते आङ्ग्लानां शासनकाले 1813 तमे घोषणापत्रे शिक्षायै ब्रिटिशसर्वकारेण उद्धोषितधनव्ययविवादस्य विश्लेषणार्थं भारतमागतः लार्डमैकाले तां संस्कृतशिक्षणपरम्परां समूलं विनाशयितुं प्रयत्नं चकार इत्यत्र नास्ति संशयः। ततश्च स्पष्टतः संस्कृतशिक्षा द्विधा प्रदीयमाना सति अद्य पर्यन्तं संस्कृतच्छात्रेषु भेद जनयति। संस्कृतशिक्षायाः उभयोः प्राच्याधुनिकधारयोः विस्तारेण विमर्शः इह प्रसूयते।

संस्कृतस्य परम्परागतशिक्षणम्—

आसीत् कश्चन महनीयः रमणीयश्च कालः यदा जीवनस्य सर्वतोमुखविकासार्थं सुरभारत्यामुपनिबद्धशास्त्राणामेव अध्ययनपरम्परां प्रत्यपादयन् पूर्वसूरयः। तदा—

“तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।।”²

“स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।।”³

इत्यादीनि वेदवचनानि तत्कालीनशिक्षणव्यवस्थायाः आधारभूतानि आसन्। गुरुकुलपद्धत्याधारितं इदं शिक्षणम् ईषत्परिवर्तनं प्राप्य सम्प्रति विविधसंस्कृतपाठशालासु, संस्कृतमहाविद्यालयेषु, संस्कृतविश्वविद्यालयेषु, गुरुकुलेषु च

अवलोक्यते। यत्र हि क्वचित् बाल्यात्, क्वचिद्दशमकक्ष्यायाः अनन्तरं छात्रेभ्यः प्रवेशं प्रदाय केवलं संस्कृतशास्त्राणामेव मुख्यतः पाठनं विधीयते, आधुनिकविषयाणान्तु गौणरूपेण। तत्र च शास्त्री, आचार्यः, विद्वान् चेत्युपाधयः प्रदीयन्ते।

परम्परागतशिक्षणस्य प्रभावः सम्प्रत्यपि शास्त्रमधीतवस्तु अधीयानेषु च छात्रेषु द्रष्टुं शक्यते। यतः शास्त्रेषु शास्त्राध्यापयितृषु च काचिदलौकिकी शक्तिः विद्यते या छात्रस्य सर्वाङ्गीणविकासे समर्था भवति। तद्यथा चरित्रशिक्षायाः उदाहरणं वेदे—

“वाचं ते शुन्धामि, प्राणं ते शुन्धामि। चक्षुस्ते शुन्धामि, श्रोत्रं ते शुन्धामि, नाभिं ते शुन्धामि, चरित्रांस्ते शुन्धामि।।”⁴

इत्थं जीवनाधारभूतानां शारीरिक—मानसिक—आध्यात्मिकादिविविधगुणानां ग्रहणं प्राच्यपरम्परायामेव सम्भवति। तत्र हि उदाहरणभूता मनुस्मृतिः। या च सर्वजनग्राह्यधर्मलक्षणं अत्यंत सारल्येन प्रतिपादयति एवं क्रमेण—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।⁵

पारम्परिकधारायां पठन्तः छात्राः एकस्मिन् कस्मिंश्चित् शास्त्रे अन्तर्पर्यन्तम् अध्ययनं विधाय भाषायां सौष्टवं सम्पाद्य शास्त्रपाण्डित्यं प्राप्नुवन्ति।

उत्तरभारते काश्यादिषु दक्षिणभारते च सन्ति तादृश्यः बहव्यः पारम्परिकशास्त्रपाठशालाः यत्र बाल्यादेव शास्त्राध्ययनपरम्परा गुरुकुलपद्धतिमाश्रित्य प्रवर्तते। राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, श्रीलालबहादुरशास्त्रि राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् तिरुपतिः, इत्यादयः समग्रे देशे 15 संस्कृतविश्वविद्यालयाः बहवश्च महाविद्यालयाः विद्यन्ते यत्र पूर्वोक्ता पद्धतिरेव ईषत्परिवर्तनेन अङ्गीक्रियते। तत्रत्याः छात्राः भाषादाढ्यं सम्पाद्य विविधशास्त्राणां सम्यक् अध्ययनं कृत्वा विविधशास्त्रस्पर्धासु स्वशास्त्रपाठवं वाग्वैखरीं च प्रकटयन्ति।

आधुनिकधारायां संस्कृतशिक्षम्—

आधुनिकधारायां संस्कृतं केषुचिद्राज्येषु षष्ठमकक्ष्यातः, क्वचित् अष्टमकक्ष्यातः, बहुत्र च ऐच्छिकरूपेण केवलं एकं विषयत्वेन भाषारूपेण वा आधुनिकविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च पाठ्यते। यत्र भाषाज्ञानेन साकं संस्कृतस्य तत्त्वानामीषद्दिग्दर्शनं कार्यते। उपाधिरूपेण बी.ए., एम.ए. इत्यादयः कक्ष्याः भवन्ति।

किन्तु संस्कृतशिक्षणस्येयं परम्परा गुरुकुलपद्धतिम् अधिकृत्य आधुनिकमोहमायाजालप्रपञ्चं प्रतिपादयन्ती दरीदृश्यते आधुनिकविश्वविद्यालयेषु। तत्र च आधुनिकधारायां पठन्तः छात्राः संस्कृतसम्बद्धबहुषु विषयेषु ईषच्चञ्चुप्रवेशमात्रेण संस्कृतस्य व्यावहारिकं ज्ञानं प्राप्नुवन्ति। संस्कृतेन अध्ययनाध्यापनस्य वातावरणाभावे भाषाभ्यासोऽपि सुदृढं न जायते। विशेषतः भण्डारकरपद्धतिमाश्रित्य व्याकरणानुवादविधिना मातृभाषया शास्त्राणि ज्ञातुं प्रयत्नः विधीयते। तत्रापि विविधोपाधीनां प्राप्यर्थं विविधशिक्षणसंस्थानेषु द्वितीयभाषारूपेण एव संस्कृतपाठनं प्रवर्तते। न केवलमेतावदेव अपितु स्नातकोत्तरस्तरेऽपि केवलं लघुसिद्धान्तकौमुदी—तर्कभाषा—वेदान्तसारादयः शास्त्रप्रवेशकाः ग्रन्थाः एवं अध्यापयन्ते। अनेन शास्त्रदाढ्यं कुतो वा सम्पद्येत? एवं चेत् कुतो वा मुण्डकोपनिषदः अस्य वचनस्य सार्थकता? यत्— “द्वे विद्ये वेदितव्ये

इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च” तत्रापि पराविद्या तु ब्रह्मविद्या उपनिषद्विद्या चाभिधीयते। यथा ऋषयोऽपि अमृतत्वं प्राप्नुवन्ति। तदुक्तं यजुर्वेदे—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेदोभयं सह।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।।⁶

इदन्तु विशिष्टज्ञानम्, परन्तु पूर्वोक्ताधुनिकधारायाः शिक्षाप्रक्रियया तु अपराविद्या अपि नाधिगम्येत्। या सर्वसाधारणस्य कृते अवश्यम् अधिगन्तव्या आसीत्।

एतत् सर्वमधिगन्तुं वस्तुतः आधुनिकशिक्षायामपि विविधशास्त्रीयविषयाणं गूढाध्ययनस्य आवश्यकता अस्ति। यदर्थं आधुनिसंस्कृतशिक्षाध्येतृणां कृते निर्देशनस्य परामर्शस्य च महती आवश्यकता विद्यते। यतः अस्माकं वेद—पुराण—काव्य—महाभारत—रामायण—दर्शनादिग्रन्थेषु भारतीयसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च महान् परिचयः अस्तित्वं च विद्यते। यदिदानीं उत्तमाध्ययनाभावे लुप्यमानमप्यस्ति। अतः एतेषां शास्त्राणां गभीराध्ययनपरम्परायाः महती आवश्यकता विद्यते। एतदर्थमेव अत्र उपकरोति निर्देशनम्। आधुनिकधारायाः छात्राः यदि एतेषां शास्त्राणां गभीराध्ययनाय प्रेरिताः निर्दिष्टाः परामृष्टाश्च भवन्ति तदा आधुनिकधाराशिक्षायामपि शास्त्रपरम्परायाः पुनर्निवेशः कर्तुं शक्यः।

इत्थं वेद वेदाङ्गज्ञानन्तु सम्यक्तया तदैव प्राप्येत् यदा क्रमशः व्याकरणं ततः वेदाङ्गानि ततश्च वेदपर्यन्तमधीयेत्। परन्तु सा व्यवस्था आधुनिकधारायां क्रमरूपेण न विद्यते। तथापि अन्यं विषयं पठन्तः ते संस्कृताभिमुखाः वर्तन्ते इत्यतः सन्तोषः अनुभूयते। अत्र निर्देशनं परामर्शाश्च अवश्यमेव छात्रान् पूर्णतया शास्त्राणां गभीराध्ययनाय प्रेरयेत्।

इत्थम् आधुनिकधारायां संस्कृताध्यापनस्य प्रासङ्गिकतायां प्रश्नचिह्ने समुपस्थिते सति 1956&57 तमे वर्षे डॉ. सुनीतिकुमारचटर्जीवर्याणाम् आध्यक्ष्ये नियुक्तस्य संस्कृतशिक्षाऽयोगस्य संस्तुतयः अवश्यं अवलोकनीयाः भवेयुः। संस्कृतशिक्षाऽयोगेन प्रस्तुते स्वीये प्रतिवेदने तृतीये अध्याये भारतस्य सर्वेषु प्रदेशेषु स्थितयोः द्वयोरपि प्राच्याधुनिकधारयोः विषये सम्यक् चर्चा विहिता वर्तते। उभयत्र विद्यमानशिक्षणपद्धतीनां प्रविधीनां पाठ्यक्रमाणामपि विश्लेषणं विहितं विद्यते। संस्तुतयः इत्थं प्रदत्ताः आयोगेन—

- पारम्परिकसंस्कृतपण्डितानां नियुक्तिराधुनिकविश्वविद्यालयेषु, आधुनिक संस्कृतज्ञानाञ्च नियुक्तिः, पारम्परिकसंस्कृतविश्वविद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च विधीयेत्।
- संस्कृतपाठशालाभ्यः समागतेभ्यः छात्रेभ्यः अपि शोधसौविध्यानि तथैव प्रदातव्यानि यथा पाश्चात्यपद्धत्या अधीयानेभ्यः छात्रेभ्यः।
- प्रतिविश्वविद्यालयं संस्कृतविभागाध्यक्षपदं स्यादेव।

इत्थं पंचमाध्यायेऽपि संस्कृतशिक्षायाः निरूपणं विहितमायोगेन।

यत्र हि विषयद्वयं विशेषेण विश्लेषितं विद्यते तद्यथा—

1- माध्यमिकशिक्षायाः पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य स्थानं कथं संरक्षितुं शक्यत इति।

2- पारम्परिकसंस्कृतपाठशालासु, आधुनिकमहाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च विशिष्टाध्ययनस्य प्रक्रिया कथं स्यात्।

तिरुपतिस्थ राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन आयोजिते "संस्कृतशि क्षणसमस्या: "इत्याख्ये सम्मेलने "धाराद्वये संस्कृतशिक्षणोद्देश्यानि" नामके स्वीये शोधपत्रे डॉ. राणीसदाशिवमूर्तिमहोदयाः धाराद्वये अध्ययनपरम्परायाः ऐक्यम् निरूपितवन्तः। "आचार्यस्तरादारभ्य द्वयोर्धारयोः समुचितयोगो भवेत्। योगोऽयं न तु नीरक्षीरयोरिव न च तिलतण्डुलयोरिव परन्तु क्षीरशर्करयोरिव मधुरयोगो भवेत्।"

यद्यपि एतदर्थं महान् आयासः विधेयः भवेत् नीतिनिर्धारकैः शास्त्राध्यापकैः विद्वद्भिश्च। तथापि यदि आधुनिकधारायाः छात्राणां निर्देशनम् एतदर्थं सुष्ठुरूपेण न क्रियते तेभ्यः एतद्विषये परामर्शाश्च न दीयन्ते चेत् अवश्यमेव आधुनिकसंस्कृतशिक्षायां परम्परागतशिक्षायाः गुणानां प्रवेशः भवितुं शक्येत। अतः आधुनिकसंस्कृतशिक्षायां निर्देशनस्य परामर्शाणां च महद्योगदानं विद्यते।

पादटिप्पण्यः—

1. मनुस्मृतिः, 2/20
2. मुण्डकोपनिषद् 1/2/3
3. मुण्डकोपनिषद् 1/2/3
4. यजुर्वेदः, 6/14
5. मुण्डकोपनिषद्, 1/1/4
6. मुण्डकोपनिषद्, 1/1/4

संदर्भग्रन्थसूची—

1. महाभारतम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, 1998.
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः (मिताक्षरा व्याख्या), भारतीयविद्याप्रकाशन, वाराणसी, 2002
3. अथर्ववेदसंहिता, श्रीपाददामोदरसातवलेकर (सम्पा.), स्वाध्यायमण्डल, वलसाड, गुजरात, चतुर्थसंस्करणम्।
4. निरुक्तम् (निघण्टुसहितम्), पं. सीतारामशास्त्री, परिमलपब्लिकेशन्स, दिल्ली, 2002
5. श्रीमद्भगवद्गीता, विजयनारायणयादव, कला प्रकाशन वाराणसी, 2003
6. शिक्षा के दार्शनिक एवं सामाजिकाधार, प्रो. के.पी. पाण्डेय, विश्वविद्यालयप्रकाशन, वाराणसी, 2011
7. कालिदासग्रन्थावली, डॉ. ब्रह्मनन्दत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2002
8. ईषादि नौ उपनिषद्, व्याख्याकारः—हरिकृष्णदास गोयन्दका, गीताप्रेस, गोरखपुर, 14तमं संस्करणम्।
9. मनुस्मृतिः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
10. मुण्डकोपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर, 2012